

DLACZEGO ROK 1192 STAŁ SIĘ POCZĄTKIEM HISTORII MIASTA CZARNKOWA?

W ostatnich latach ważnym i przynoszącym nie tylko materialne profity elementem gospodarki stała się turystyka regionalna. Małe ojczyzny, całe powiaty, gminy położone w atrakcyjnych przyrodniczo środowiskach uzyskały świadomość swych zalet i możliwości. Obecnie nikogo nie trzeba przekonywać o tym, że krajowa turystyka przestała się ograniczać jedynie do wielkich miast i tradycyjnych rejonów wakacyjnych. Nurtem jednak, który zdecydowanie odżył w procesie odbudowy świadomości regionalnej, obok czerpania z własnego środowiska naturalnego, jest lokalna historia. Na niej to, przede wszystkim, budowana jest współcześnie tożsamość regionów.

Otwarcie się gmin, miast, prowincjonalnych miasteczek, na turystykę z jednej strony i na czerpanie ze swej historii z drugiej, nastąpiło zdecydowanie dopiero po 1989 roku. Wraz z upadkiem wielu regionalnych przedsiębiorstw przemysłowych, potrzebą wygenerowania nowych miejsc pracy, rozwojem infrastruktury i budową demokratycznego samorządu, zaistniały bowiem warunki korzystne do szukania nowych dróg rozwoju.

Pierwszoplanową rolę w podtrzymywaniu pamięci o historii miasta odgrywa najczęściej data jego początku. Staje się ona pretekstem do corocznych obchodów dni ziemi oraz do budowania wizerunku dawności miasta. W przypadku bowiem większości miast Wielkopolski o średniowiecznym rodowodzie, datą wyznaczającą ich faktyczny początek jest akt lokacji. Od tzw. lokacji miasta na prawie niemieckim, związanej z charakterystycznym wyznaczeniem granic miasta i rynku, wprowadzeniem urzędu dziedzicznego wójta, czy nadaniem określonych praw jego mieszkańcom mówić można właśnie o mieście w sensie prawnym, w odróżnieniu od wcześniejszych grodów, zamków, siedzib kasztelanii (Górczak 2002, s. 15). Stąd też początkiem miasta Poznania stał się rok jego lokacji przez księcia Przemysła I w roku 1253, mimo iż historyczny gród o tej nazwie znamy już z X wieku. Problem jednak mają te miasta, których data wystawienia przywileju lokacyjnego nie jest znana. Przykładem wielkopolskiego miasta mającego kłopoty z wyznaczeniem daty swych początków jest nadnotecki Czarnków.

Nie znając roku lokowania miasta, często stajemy przed koniecznością uznania za jego początek pierwszej źródłowej wzmianki o nim, lub innej ustalonej tradycyjnie daty. Dla Czarnkowa stał się nią, jak zobaczymy poniżej, rok 1192, niebędący ani datą lokacji, ani pierwszą o nim wzmianką. Tradycja podjęła tę, jak również zobaczymy, fałszywą datę

do tego stopnia, że jeszcze stosunkowo niedawno była uważana za podstawowy akt historii miasta, wykorzystywany w materiałach promocyjnych, folderach turystycznych, działalności władz miejskich. Warto zatem prześledzić na przykładzie problematycznej historii miasta Czarnkowa, jak doszło do utrwalenia roku 1192 jako jego początku, kiedy ustalono jej nieprawdziwość i czy zaproponowano inną cezurę w zamian, i wreszcie jak te procesy znalazły odzwierciedlenie w oficjalnej działalności miasta. Stąd też potrzeba konfrontacji lokalnych materiałów turystycznych i popularyzatorskich z tym materiałem źródłowym, który jest powszechnie dostępny i możliwy do sięgnięcia przez władze miasta, jego mieszkańców, czy przyjezdnych. Tego typu badania nad początkami wielkopolskich miast wpływać zatem powinny na aktualizację informacji zawartych we wszelkiego rodzaju materiałach turystycznych – przewodnikach, mapach, planach, folderach.

Już w 1991 roku, na rok przed obchodami 800-lecia miasta, wydano w Czarnkowie tłumaczenie jego niemieckiej monografii, napisanej w 1893 roku z okazji 700-lecia przez miejscowego nauczyciela Juliusza Klemma. Wydawcy przekładu świadomi pewnej tendencyjności i nieścisłości faktów prezentowanych w tej pracy, słusznie zwrócili uwagę, że obecnie niektóre wydarzenia można przedstawić w innym świetle (Klemm 1991, s. 5). Nie wspomnieli jednak w książce wydanej z okazji zbliżającej się rocznicy miasta, że problematyczna jest sama kwestia tej daty. Blisko sto lat wcześniej sprawa wydawała się jasna. Wiosną 1893 roku J. Klemm motywował napisanie historii Czarnkowa wielkim zainteresowaniem z jakim spotkał się jego wykład okolicznościowy wygłoszony 30 października 1892 roku w ramach uroczystości z okazji jubileuszu 700-lecia (Klemm 1893, s. 3).

„Prehistorię” miasta wiązał J. Klemm z tarciami na granicznej Noteci między wojowniczymi Polakami a Pomorzanami i utworzeniem nad nią grodów obronnych, w tym i Czarnkowa, który już w 1025 roku miał się pojawić jako miejscowość historyczna (Klemm 1893, s. 5, w tym miejscu powołał się na Atlas historii Polski Lelewela). Do wydarzeń wielkiej wagi miało jednak dojść dopiero w czasach Bolesława Krzywosutego, księcia Polski, który zdecydował się na przeprowadzenie na przełomie 1107 i 1108 roku energicznej i udanej ekspansji na kraj Pomorzan. Gród Czarnków znajdował się jednak w rękach pomorskiego wodza imieniem Gniewomir, wasala księcia pomorskiego Świętopełka, dzielnie stawiającego opór Polakom. Gdy jednak wódz opuścił gród, by udać się w głąb Pomorza na pomoc swemu księciu, Czarnków stał się łatwą zdobyczą Polaków. Gniewomir powrócił z odsieczą, lecz ostatecznie ukorzył się przed polskim księciem, za co otrzymać miał od niego gród we władanie. Po odwrocie jednak Bolesława, Gniewomir odstąpił od niego, a Pomorzanie

wznowili napaści na Polskę. Krzywousty powrócił i „w roku 1108 zdobył Czarnków przy pomocy wielkich wież oblężniczych mimo mężnej obrony grodu” (Klemm 1991, s. 11). Gniewomir raz jeszcze próbował oporu wobec księcia, Czarnków jednak od tej pory znajdować miał się już w rękach polskich. Wreszcie już w okresie rozbitcia dzielnicowego, Mieszko III Stary „podarował w roku 1192 potomkowi nawróconego przez Bolesława Chrobrego na chrześcijaństwo Dzierżycraja o imieniu Mikołaj za jego wielkie zasługi gród Czarnków z pozwoleniem na założenie tutaj miasta, którego dziedzicem miał się stać. Na tym kończy się prehistoria Czarnkowa.” (Klemm 1991, s. 12).

Autor precyzuje, że o założeniu miasta mówi rzekomy dokument z 1102 roku poświadczony przez króla Zygmunta Augusta w 1552 roku. Po przytoczeniu jego pełnej treści, bez jednak podania źródła, J. Klemm wyraził swe wątpliwości odnośnie jego autentyczności. W 1102 roku nie istniało bowiem jeszcze Rogoźno, mające być miejscem jego wystawienia. W tym roku też Czarnków znajdować się miał w rękach Gniewomira, nie mógł więc być nadany Mikołajowi przez polskiego księcia. Wreszcie w 1102 roku wystawca dokumentu Mieczysław V, którego J. Klemm identyfikuje z Mieszkiem III Starym, nie był jeszcze u władzy (Klemm 1893, s. 10). Za wiarygodniejszą informację uznał autor metalową tablicę ufundowaną w czarnkowskim kościele katolickim przez hr. Sędziwoja Czarnkowskiego w 1602 roku na pamiątkę jego przodków. Odlaną przez poznańskiego ludwisarza Walentego Kunigha tablicę do dziś obejrzeć można w Kaplicy Świętych Aniołów Stróżów czarnkowskiej kolegiaty (Zaganiaczyk 2000, s. 12). Wg jej treści książę Wielkopolski Mieczysław V nadał gród Czarnków w 1192 roku Mikołajowi, wojewodzie kaliskiemu, potomkowi Dzierżycraja, księcia Człopy, nawróconego przez Chrobrego na chrześcijaństwo. Od roku zatem 1192 datuje się nie tylko historię miasta Czarnkowa, ale i rodu Czarnkowskich, potomków owego Mikołaja (Klemm 1893, s. 10). Informacje z tablicy i z dokumentu, poza różnicą dat rocznych, pokrywają się więc w pełni. Widoczny jest zatem tok rozumowania J. Klemma. Tablica z początków XVII wieku służy mu za dowód i potwierdzenie wcześniejszego dokumentu, co do którego słusznie zresztą ma wątpliwości.

Niemal równolegle z monografią J. Klemma ukazała się również jubileuszowa broszurka dotycząca historii miasta, tym razem jednak polska, autorstwa Edmunda Calliera (1892). Praca ma charakter krytyczno-źródłowy. Odnośnie walk polsko-pomorskich z początku XII wieku autor opiera się na przekazie Galla, Kadłubka, a także Boguchwała i Kroniki Książąt Polskich. Zdobyć zamku w Czarnkowie datuje na rok 1107, wyraźnie ponadto piętnuje utożsamianie Gniewomira z późniejszymi dziedzicami osady. Co więcej, już

Ryc. 1. Wnętrze kościoła kolegiackiego pw. Marii Magdaleny w Czarnkowie
(fot. Wojciech Nowacki).

wtedy Czarnków miał być posiadającym swój zamek obronny miastem. Późniejszym właścicielom miasta – Czarnkowskim, nie wystarczał na poły legendarny fakt nadania miasta przez zwycięskiego Bolesława Krzywoustego ich rzekomemu przodkowi. Wystarać się więc mieli o przywilej z datą 1102 roku, potwierdzony przez króla Zygmunta Augusta i wciągnięty do Metryki Koronnej. E. Callier szczegółowo omawia wszelkie fałsze i anachronizmy zawarte w tym dokumencie. Zamianę roku 1102 na 1192 tłumaczy potrzebą utożsamienia wystawcy z Mieszkiem Starym i prawdopodobną omyłką w łacińskim zapisie daty. Autor wyjaśnia jednak również dalsze losy owej daty. Kaznodzieja Marcin Bembus miał ją widzieć w innym przywileju oraz wyrytą na nagrobku trzech Czarnkowskich w kolegiacie w 1602 roku. Bembus umieścił ją w swej pochwalie pogrzebnej Adama Sędziwoja z Czarnkowa Czarnkowskiego, wydanej w 1628 roku, w której zestawia fragmenty owego innego przywileju ze znanym nam dokumentem z 1102 roku (Callier 1892, s. 7).

Głos E. Calliera był pierwszym tak krytycznym wobec przekazów dotyczących początków miasta Czarnkowa. Oprócz oczywistych różnic w metodzie, zastanawia szczególnie diametralnie różna interpretacja dziejów w opracowaniu niemieckim oraz polskim. Wydaje się jednak, że to popularny głos J. Klemma przetrwał w pamięci

mieszkańców. Przed czasami obu wymienionych autorów również polscy dziejopisowie stali wiernie przy dacie 1192 roku. Ignacy Wincenty Gronkowski w swym pochodzącym z 1886 roku opisie kościoła kolegiackiego w Czarnkowie umieścił to miasto wśród najstarszych w Wielkopolsce „już bowiem w roku 1192 istniał zamek Czarnków, jak tego dowodzi tablica spiżowa, kilku Czarnkowskich pamiątce poświęcona a znajdująca się w kaplicy św. Aniołów Stróżów w kościele czarnkowskim” (Gronkowski 1886, s. 6-7). Tradycja ta była na tyle silna, że sam E. Raczyński w swym opisie Wielkopolski oprócz wzmianki o wydarzeniach 1107 roku (przy okazji których to Gniewomira nazywa księciem pomorskim, co później skorygował Callier 1892, s. 5, w tym wypadku więc to opowieść Klemma 1893, s. 6, bliższa jest prawdzie), pisał o nadaniu przez księcia Mieczysława zamku w Czarnkowie w 1192 roku Dzierżkrajowi na Człopie, wojewodzie kaliskiemu (Raczyński 1843, s. 103-104).

W 1932 roku Marian Gumowski pisał o Czarnkowie jako o silnym grodzie z XI wieku od strony pomorskiej, który miastem został jednak dopiero w XVI wieku, za sprawą rodu Czarnkowskich (Gumowski 1932, s. 45). Badacz nie nawiązał do rzekomego początku Czarnkowa w 1192 roku, przesunął jednak powstanie miasta na czasy już zdecydowanie zbyt późne. Lokowanie miasta przez ród noszący pochodzące od niego nazwisko zakrawa na paradoks. Obecnie mamy, jak zobaczymy niżej, pewność co do średniowiecznej lokacji Czarnkowa, najpewniej w XIV wieku. W tych samych czasach kolejny wybitny badacz, Stanisław D. Kozierowski, przytaczał jednak znów znany przekaz o zdobyciu Czarnkowa przez Bolesława Krzywoustego ok. roku 1108 oraz o nadaniu go przez Mieszka Starego w 1192 roku Mikołajowi, co jednak poparte jest głównie tradycją rodową czarnkowskich Nałęczów (Kozierowski 1935, s. 65). Co ciekawe, w kolejnej niemieckiej monografii miasta, wydanej w 1938 roku, znajdziemy zapewnienie o fałszywym przekazie zarówno rzekomego dokumentu z 1102 roku potwierdzonego przez Zygmunta Augusta w 1552 roku, jak i pamiątkowej tablicy Czarnkowskich z 1602 roku. Niemiecki autor słusznie stwierdził, że pierwsza źródłowa wzmianka o Czarnkowie jako o mieście pochodzi dopiero z 1397 roku (Otto 1938, s. 8). Na uwagę zasługuje fakt, że na podstawie lokacji miasta na prawie niemieckim nie wysuwał wniosków o niemieckim charakterze miasta, przyznając, że Niemcy w XV i XVI wieku stanowili w nim jedną z mniejszości (Otto 1938, s. 10).

Niespełna więc 50 lat po wydaniu prac J. Klemma i E. Calliera ich opinie ścierały się ze sobą, niezależnie od narodowości ich naukowych następców. Tym razem jednak to niemiecka nauka historyczna zdecydowanie stała na stanowisku fałszywości daty 1192 roku, strona zaś polska przedstawiała różne opinie, w których krytyczna myśl E. Calliera przewijała się jednak stosunkowo rzadko. Być może był to jeden z czynników, dzięki którym

to historia miasta wg J. Klemma znalazła sobie najszerze poparcie. Gdy Czarnków przygotowywał się do obchodów 800-lecia, logicznym mogło się wydawać wznowienie i przetłumaczenie jego dziejów spisanych na potrzeby poprzedniej okrągłej rocznicy. Dodajmy, że monografia J. Klemma nie posiada charakteru naukowego, nie jest również do końca pracą historyczną, zawiera bowiem również przekazy o środowisku naturalnym Czarnkowa i jego okolic, opisy życia w nim oraz cały szereg informacji o charakterze, dzisiaj byśmy powiedzieli, turystyczno-krajoznawczym. Dlatego też popularne dziełko niemieckiego nauczyciela, napisane niewątpliwie potoczystym językiem, wpadające nieraz w tony wręcz anegdotyczne, zasługuje również dziś na uwagę.

Wydanie też tłumaczenia J. Klemma w 1991 roku mogło być po prostu łatwiejsze i szybsze do zrealizowania przed zbliżającymi się obchodami, niż przygotowanie do druku nowej monografii miasta. Plany jej stworzenia istniały bowiem od lat, prace jednak posuwać miały się bardzo wolno, zarówno z przyczyn biurokratycznych, jak i finansowych. Problematyczne również było napisanie dziejów miasta po roku 1945. Po raz kolejny zatem ważnym przełomem okazały się przemiany roku 1989. Zarząd Miasta już pod koniec 1990 roku zwrócił się do trzech poznańskich historyków z propozycją napisania nowej, kompleksowej, naukowej monografii Czarnkowa, która to ostatecznie ukazała się drukiem w roku 1994. Porównanie jej z odpowiadającym jej niejako dziełem J. Klemma nasuwało się samo, nie tylko ze względu na charakter narodowościowy. O interesującym nas problemie początków miasta, we wstępie do nowej monografii wypowiedział się burmistrz Czarnkowa Franciszek Strugała tymi słowami: „Spór o datę narodzin miasta nie został ostatecznie rozstrzygnięty, ponieważ nie ma „żelaznych” dowodów zarówno uzasadniających, jak i również obalających datę 1192 roku.” (Dzieje Czarnkowa 1994, s. 3).

Autorom znane były wszystkie wcześniejsze opracowania dziejów miasta – J. Klemm, E. Callier, I.W. Gronkowski, K. Otto, do czego przyznają się we wstępie (Dzieje Czarnkowa 1994, s. 6-7). Część poświęcona dziejom średniowiecznym Czarnkowa, autorstwa Karola Olejnika, rozczarowuje jednak nieco chaotyczną konstrukcją i skromną podstawą źródłową. W kwestii pomorskiego lub wielkopolskiego pochodzenia grodu w Czarnkowie autor opowiada się ostrożnie za tezą jego powstania jako wielkopolskiej warowni (Dzieje Czarnkowa 1994, s. 18). Ze znanstwem historyka wojskowości omówił K. Olejnik na podstawie relacji Galla walki Bolesława Krzywoustego z Pomorzanami, szczególnie zaś oczywiście wyprawę na Czarnków z 1108 roku (Dzieje Czarnkowa 1994, s. 22-26), uznając tym samym pierwszą historyczną datę w historii miasta. Jego dzieje w ciągu dwóch następnych stuleci pozostają jednak zagadką, wiadomo jedynie, że gdzieś w przeciągu lat

1292-1331 Czarnków z będącej siedzibą kasztelana własności książęcej stał się prywatną własnością możnych feudałów, z roku 1292 pochodzić ma bowiem ostatnia informacja o kasztelanie czarnkowskim, w roku zaś 1331 miasto było już niewątpliwie własnością Nałęczów (Dzieje Czarnkowa 1994, s. 29).

Najstarsze dokumenty dotyczące historii miasta i rodu Czarnkowskich, łącznie z interesującym nas przekazem z 1102/1192 roku, bezdyskusyjnie uznane są za falsyfikaty. W kwestii zaś lokacji miasta ograniczyć się musimy do najpewniejszej informacji, jaką są zapisy z 1365 i 1369 roku, mówiące o tym, że słynny kronikarz Janko z Czarnkowa, był synem tamtejszego wójta Bogumiła. Pierwszy zatem znany wójt, może wskazywać na lokację miasta zarówno w czasach Kazimierza Wielkiego, jak i jeszcze za panowania Władysława Łokietka, w każdym razie najpewniej w I połowie XIV wieku (Dzieje Czarnkowa 1994, s. 40). Monografia Czarnkowa nie udziela jednak wielu jednoznacznych odpowiedzi, wskazuje jednak wyraźnie na pewne kierunki badań i najbardziej prawdopodobne hipotezy.

Tymczasem lata 90-te XX wieku bardzo szybko przyniosły ze sobą rozwój turystyki jako branży potencjalnie żywotnej dla regionu. Przykładem tego były kolejne mapy turystyczne i plany, które poczęły się ukazywać nakładem prywatnych wydawców. Krótco po mapie turystycznej ówczesnego województwa pilskiego (Województwo 1993) ukazał się plan miasta Czarnkowa (1994), w swej części informacyjnej dalej mówiący o przekazaniu przez Mieszka III Starego Czarnkowa Dzierżkrajowi Nałęczowi w 1192 roku, od czego datuje się powstanie miasta. Niemal identyczne informacje podaje folder reklamowy wydany w 1995 roku przy współpracy z Urzędem Miasta i Gminy w Czarnkowie (Czarnków 1995, s. 3). Kolejny jednak, wydany w roku 1998, pisze już jedynie o założeniu grodu w X lub XI wieku, powstaniu później osady targowej, a następnie o nadaniu Czarnkowa przez Władysława Łokietka rodowi Nałęczów, od którego to miasta przyjął nazwisko Czarnkowskich (Czarnków 1998, s. 4). Na mapie nowoutworzonego w związku z reformą administracyjną powiatu czarnkowsko-trzcianeckiego znaleźć można podobne informacje, przekazanie zaś Czarnkowa Nałęczom miało się odbyć w końcu XIII wieku (Mapa powiatu 1999).

Że gród od XIII wieku miał znajdować się w posiadaniu Nałęczów potwierdza turystyczna notka na odwrociu mapy wydrukowanej we wrześniu 1999 roku w „Głosie Wielkopolskim”, w cyklu popularyzującym wielkopolskie regiony. Autorzy opracowania podają jednak również konkretną datę lokowania miasta przez Nałęczów w 1369 roku (Czarnków 1999). Skromne, lecz zdecydowanie odpowiadające stanowi faktycznemu podaje turystyczna mapa Wielkopolski północnej, informując o pierwszej źródłowej wzmiance o mieście z 1108 roku oraz o jego lokacji w I połowie XIV wieku (Wielkopolska 2002).

Z kolei mapa Puszczy Noteckiej z 2006 roku podaje, że lokacja miasta nastąpiła przed 1397 rokiem (Puszcza Notecka 2006). Najnowsza i najdokładniejsza mapa powiatu mówi znów jedynie o prawdopodobnym założeniu grodu przez Mieszka I lub Bolesława Chrobrego w X/XI wieku oraz o nadaniu go w końcu XIII wieku przez Władysława Łokietka możnym Nałęczom (Powiat 2006). Rys historyczny miasta zawarty w albumowym wydaniu dawnych czarnkowskich pocztówek mówi zaś o kolonizacji terenów nadnoteckich przez templariuszy i nadaniu im w 1238 roku wsi będącej pod jurysdykcją grodu identyfikowanego z Czarnkowem (Czarnków 2005, s. 14)

Czas uporządkować zatem posiadane informacje sięgając po materiał źródłowy i najnowsze wyniki badań. Bez wątpienia pierwszą wzmianką o Czarnkowie, a raczej o grodzie tam się znajdującym (Czarnków 1983a, s. 287), jest przekaz Galla Anonima: „A strudzony Bolesław ponownie wkroczył na Pomorze i przystąpił z wielkimi siłami do oblężenia grodu Czarnkowa. Sporządziwszy [zaś] maszyny różnego rodzaju i wzniosłszy wieże wynioślejsze od obwarowań grodowych, tak długo orężem i tymi przyrządami atakował miasto, aż je zmusił do poddania się i włączył do swojego państwa” (Gall 2003, s. 112). Po czym następują perypetie z tamtejszym wodzem, którym był „Gniewomir z grodu Czarnkowa, zdobytego przez Bolesława, którego sam on podniósł ze źródła chrztu św. i gdy innych wybito, jego zachował przy życiu i w tymże grodzie osadził jako pana.” (Gall 2003, s. 114). Datować ją należy zarówno za nowszym (Gall 1952, s. 114), jak i starszym wydaniem krytycznym Galla (1864, s. 456), na rok 1108. Marian Plezia precyzuje oblężenie Czarnkowa na lato roku 1108 (Gall 2003, s. 112). Zapewne do tych samych wydarzeń odnosi się przekaz Wincentego Kadłubka dotyczący Gniewomira z którego dowiadujemy się ponadto, że grodzierzca Czarnkowa przyjęty do łask Krzywoustego zostać miał również namiestnikiem całego Pomorza (Kadłubek 2003, s. 119).

Z relacji Galla dowiadujemy się zatem, że w 1108 roku gród w Czarnkowie należał z pewnością do Pomorzian, był też solidnie obwarowany. Brak dokładnych badań archeologicznych, prowadzonych sporadycznie i na zbyt małej powierzchni nie pozwalał na jednoznaczne ustalenie kiedy powstał najstarszy gród i gdzie dokładnie się znajdował (Dzieje Czarnkowa 1994, s. 21). Powtarzane zatem często informacje o jego założeniu przez Mieszka I lub Bolesława Chrobrego pozostawały jedynie domysłem, skojarzeniem z procesem budowy wczesnofeudalnego państwa przez pierwszych Piastów. W kwestii położenia czarnkowskiego grodu K. Olejnik (Dzieje Czarnkowa 1994, s. 20) słusznie zwrócił uwagę, że jako pierwszy lokował go na terenie dzisiejszego browaru J. Klemm (1893, s. 60; również Otto 1938, s. 6). Nauczyciel opierać się mógł na żywej z pewnością miejscowej

tradycji, a wyraźnie zniwelowany teren w odległości ledwie 500 metrów od Noteci, tuż przy ulicy Rybaki (dawniejszej osadzie rybackiej Kissy), prowadzącej od dzisiejszego Rynku w kierunku mostu niemal na wprost ulicy Zamkowej i dziś wydaje się słusznym domysłem. Jednak dopiero badania archeologiczne z lat 2000-2001 jednoznacznie potwierdziły tę lokalizację, odkrywając fragmenty drewnianej konstrukcji wałów (Wyrwa 2004, s. 100; także 2006, s. 291).

Położenie grodu po wielkopolskiej stronie Noteci wydaje się również wyraźnie sugerować jego polskie, czy lepiej piastowskie pochodzenie. Lokalizacja grodów na prawym lub brzegu Noteci nie musiała jednak określać ich przynależności politycznej. Nie była bowiem determinowana wyłącznie nurtem rzeki, lecz okolicznymi warunkami topograficznymi i przede wszystkim obronnymi. Mimo to z dużym prawdopodobieństwem można jednak opowiedzieć się za genezą Czarnkowa związaną z działalnością dwóch pierwszych Piastów (Wyrwa 2004, s. 113). Warto też pamiętać, że przebieg granicy wielkopolsko-pomorskiej na Noteci również może być jedynie hipotetyczny, cały bowiem pas nadnotecki mógł stanowić płynną i niedookreśloną strefę graniczną (Wielgosz 2006, s. 307 i nast.).

Zatem definitywnie od 1108 roku czarnkowski gród znajdował się w rękach książąt polskich. Czarnków funkcjonował następnie jako siedziba kasztelanii. Na bok odłożyć należy rozważania, czy zamek, siedziba kasztelana, a później rodu Nałęczów, znajdował się w tym samym miejscu co gród, stanowiąc jego naturalną kontynuację, czy też zbudowano go w innym, nowym miejscu. Wg J. Klemma zamek wznosił się przy tzw. Starej Noteci, prowadziła do niego grobla, z czasem nazwana ulicą Zamkową, równoległą do dzisiejszej ulicy Rybaki (Klemm 1893, s. 60). W XIX wieku po zamku nie było już żadnego śladu, ale tradycja wydawała się trwać i nie należy wątpić w pochodzenie krętej ulicy Zamkowej. J. Klemm (1893, s. 107) precyzował położenie dawnego zamku na terenie ówczesnego tartaku, tak samo I.W. Gronkowski (1886, s. 7).

Wg K. Olejnika musiało dojść do przekształcenia własności książęcej w prywatną na przestrzeni lat 1292-1331, niemożliwe bowiem, by obok kasztelana, urzędnika książęcego funkcjonował jednocześnie feudał, właściciel grodu (Dzieje Czarnkowa 1994, s. 29). Stan taki miałby bowiem istnieć na mocy dokumentu z roku 1102/1192 oraz pozostałych falsyfikatów dotyczących najstarszej historii Czarnkowa. Pierwszego kasztelana czarnkowskiego znamy z roku 1244, kiedy to niejaki Eustachy występuje jako świadek na dokumencie Przemysła I i Bolesława Pobożnego (KDW 1877, nr 242). Jego następca imieniem Hektor pojawia się już

Ryc. 2. Dzisiejszy Browar Czarnków – prawdopodobne miejsce położenia średniowiecznego grodu (fot. Wojciech Nowacki).

na dokumencie Przemysła I z roku 1248 (KDW 1877, nr 271). W roku 1292 faktycznie widzimy ostatniego kasztelana czarnkowskiego imieniem Chwał (KDW 1878, nr 687), lecz tylko na pewien czas. Początki budowy czarnkowskich włości Nałęczów wiąże się z walkami Władysława Łokietka z Brandenburgią w 1298 roku i nadaniami księcia mającymi na celu wzmocnienie granic kasztelanii wieleńskiej i czarnkowskiej (Hlebionek 2006, s. 43). W 1299 roku ponownie spotykamy Chwałę, już jednak jako kasztelana ujskiego (KDW 1878, nr 825). Idąc jednak za najnowszymi ustaleniami Marcin Hlebionek (2006, s. 22) przypuszcza, że Nałęczowicze usunięci zostali z Czarnkowa i w latach 30-tych XIV wieku doszło do reaktywacji kasztelanii.

Nowy kasztelan czarnkowski Gniewomir pojawia się jako 121 świadek na toczonym w 1339 roku w Warszawie procesie polsko-krzyżackim (Lites 1890, s. 397). Czy zwrot Czarnkowa Nałęczom faktycznie miał miejsce w 1343 roku nie możemy być za zdaniem M. Hlebionka (2006, s. 55) pewni, nadanie bowiem Kazimierza Wielkiego Czarnkowa wraz z Kissami, Gębicami i Walkowicami (badacz dodaje jeszcze Młynkowo nie będące jednak przedmiotem nadania) Sędziwojowi z Czarnkowa jest podobnie jak dokument z 1102/1192 roku XVI-wiecznym falsyfikatem. Zarówno jednak reaktywacja

kasztelanii, jak i zwrot miasta Nałęczom, były faktami, które wbrew opinii K. Olejnika nie musiały się wykluczać. Urząd kasztelański powoli tracił znaczenie i kompetencje, sytuacja mogła również pierwotnie zakładać pozostawienie kasztelanii czarnkowskiej i oddanie w prywatne ręce jedynie przygodowej osady (Hlebionek 2006, s. 57).

W sprawie lokacji miasta Czarnkowa pierwszego tamtejszego wójta, nieznanego z imienia, spotykamy w księgach grodzkich w 1397 roku, w związku z procesem w sprawie obrabowania mieszczan z Człopy z drodze królewskiej i zniszczenia jej, co zmniejszyło dochody wójta z cła (Czarnków 1983b, s. 288, 291). Słynny kronikarz Janko z Czarnkowa, podkanclerzy Królestwa Polskiego, wymieniony został w roku 1369 jako syn Bogumiła, wójta czarnkowskiego (MPV 1913, s. 139). W żadnym wypadku nie można jednak tej daty uważać za rok lokowania miasta i jego faktycznego, prawnego początku. Zgodzić się zatem wypada z domniemaniami K. Olejnika (Dzieje Czarnkowa 1994, s. 40), odnośnie lokacji miasta Czarnkowa w I połowie XIV wieku. Czy przypadała ona na czasy Władysława Łokietka, czy też Kazimierza Wielkiego, nie sposób dziś przesądzić. Podobnie nie do udowodnienia, choć kusząca jest teza, że lokacji miasta dokonać mógł jeden z wymienionych Piastów w czasie reaktywacji kasztelanii i przejęcia Czarnkowa od Nałęczów, lub też sami

Ryc. 3. Widok z Góry Krzyżowej na najstarszą część Czarnkowa między ulicami Zamkową, Rybaki, kościołem i Notecią (fot. Wojciech Nowacki).

Nałęczowie po odzyskaniu grodu. Cóż zatem z tak ugruntowaną w świadomości mieszkańców miasta datą 1192 roku? Otóż dokument Mieczysława V, króla Polski nadający Czarnków wraz z Gębicami i Walkowicami wojewodzie kaliskiemu Mikołajowi, rzekomo z 1102 roku (CDP 1852, s. 744), przesuwany później na rok 1192, jest tylko pierwszym z szeregu XVI-wiecznych falsyfikatów (Czarnków 1983b, s. 289-290). Jak widzieliśmy, przekaz ten mimo rzeczowej krytyki E. Calliera (1892), długie lata uważany był za prawdziwy, stając się podstawą pamięci historycznej miasta. Jednakże nawet J. Klemm miał wątpliwości odnośnie tego przekazu, mimo próby własnego wyjaśnienia identyfikacji owego Mieczysława V z Mieszkiem III Starym (Klemm 1893, s. 8). Podobnymi falsyfikatami są też dokumenty z nadaniami dla Czarnkowskich Bolesława Pobożnego z 1245 roku (KDW 1877, nr 249), Władysława Łokietka z 1323 roku (KDW 1878, nr 1037), wspomniany wcześniej Kazimierza Wielkiego z 1343 roku, tegoż władcy z 1362 roku oraz późniejsze z lat 1381, 1412 oraz 1430 (Czarnków 1983b, s. 290).

Tekst miedzianej tablicy wmurowanej w czarnkowskiej kolegiacie w 1602 roku z polecenia Sędziwoja Czarnkowskiego jest zaś ewidentnie kompilacją trzech spośród wymienionych wyżej falsyfikatów, z lat 1102, 1245 oraz 1323, jak wszystkich wpisanych do Metryki Koronnej. Na nich też oparte jest przemówienie Mateusza Bembusa wygłoszone w 1628 roku nad trumną Adama Sędziwoja Czarnkowskiego (Pakulski 1982, s. 16-17). Za kreację zatem dziejów miasta odpowiadają Czarnkowscy, zgodnie zresztą z duchem XVI wieku. Data 1192 roku, choć fałszywa, wiąże się zatem ściśle z historią Czarnkowa i jego właścicieli. Nie powinno zatem mocne jej zakorzenienie i konfuzja z nią związana jeszcze w czasach nam współczesnych.

Pożegnać się zatem wypada z tradycją świętowania rocznic rzekomego początku miasta w 1192 roku. Zastanawiające, jak długo data ta utrzymywała się nie tylko w świadomości mieszkańców, ale i jego władz, mimo pojawienia się głosów krytycznych jeszcze w końcu XIX wieku. Nawet wydanie naukowej monografii dziejów Czarnkowa w 1994 roku nie zmieniło od razu tej sytuacji, zmiana w oficjalnych materiałach wydawanych przez miasto nastąpiła dopiero po paru latach, w innych zaś błędne informacje o początkach miasta spotkać można do dziś. Pewni jesteśmy pierwszej historycznej daty związanej z Czarnkowem – zdobycia go przez Bolesława Krzywoustego w 1108 roku. Nadanie grodu Nałęczom, późniejszym Czarnkowskim, jedynie w przybliżeniu możemy datować na koniec XIII wieku i łączyć je z Władysławem Łokietkiem. Jeszcze bardziej problematyczna jest data lokacji miasta w Czarnkowie, tak ważna dla innych miast wielkopolskich, tutaj jedynie

w przybliżeniu określana na I. połowę XIV wieku. Z pewnością żal jest pozbawiać prężnie rozwijające się miasto jego historii, której podstawą mogłaby być jedna wyznaczająca jej początek data. Wydaje się dziś, że rozsądnym i ciekawym pomysłem mogłoby być wypromowanie pierwszej historycznej daty z historii Czarnkowa, a więc 1108 roku.

Zdobycie pomorskiego grodu przez Bolesława Krzywoustego i włączenie go do ziem polskich może być idealnym początkiem oficjalnych dziejów Czarnkowa. Wobec braku wiadomości o lokacji miasta, tym bardziej podkreślano by jego dawność i wpisywało w bitewny, pomorsko-wielkopolski kontekst działalności wybitnego księcia. Przesunięcie zaś rocznicowych obchodów na związane z rokiem 1108 mogło by się stać wyśmienitym pretekstem do organizacji festynów, inscenizacji i innych przedsięwzięć związanych z turystyką historyczną i budowaniem regionalnej tożsamości. Wypada więc na koniec wyrazić żal, że przeminęła już okazja świętowania 900-lecia zdobycia Czarnkowa na Pomorzanach i włączenia go do Polski.

SUMMARY

WHY HAS 1192 BECOME THE YEAR WHEN THE HISTORY OF THE TOWN OF CZARNKOW BEGAN?

Tourism has become an extremely important and profitable branch of regional economy. Moreover, it improves local identity amongst its inhabitants, neighbours and tourists. Very often it is built on the base of history. The most important date in the history of a town or city is the date of its beginning. One of the most obvious possibilities, particularly in the Middle Ages, is the year of the location. Unfortunately, there are some towns and cities, that nowadays do not possess their location privileges, therefore we cannot establish the exact date of their beginnings. In search for their genesis, those towns and cities are forced to find a new date, based on completely different sources.

Czarnkow, a small town in the northern Greater Poland, was located presumably somewhere in the first half of the 14th century, although the first known date of its history (1108) comes from the Gallus Anonymus' chronicle. Nevertheless, for the last couple of centuries the year 1192 has been considered the exact date of Czarnkow's origins. The problem is that this date is based on falsification and the Author's main point of interest here is to find the reason why it became a part of Czarnkow's identity.

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

1. CDP (1852): Codex diplomaticus Poloniae. T. II, cz. II. Wyd. L. Ryszczewski i A. Muczkowski, Warszawa
2. Gall (1864): Galli Chronicon. Wyd. A. Bielowski. W: Monumenta Poloniae historica. T. I, Lwów
3. Gall (1952): Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum. Ed. C. Maleczynski. W: Monumenta Poloniae historica. Nova series. T. II, Cracoviae
4. Gall (2003): Gall Anonim. Kronika Polska. Przeł. R. Grodecki. Wstęp i oprac. M. Plezia, Wrocław
5. Kadłubek (1872): Magistrii Vincentii Chronicon Polonorum. Wyd. A. Bielowski. W: Monumenta Poloniae historica. T. II, Lwów

6. Kadłubek (2003): Mistrz Wincenty Kadłubek. Kronika Polska. Przeł. i oprac. B. Kürbis, Wrocław
7. KDW (1877): Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. T. I, Poznań
8. KDW (1878): Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. T. II, Poznań
9. KDW (1982): Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. T. VI. Wyd. A. Gąsiorowski i H. Kowalewicz, Warszawa-Poznań
10. Lites (1890): Lites ac Res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum. T. I, Posnaniae
11. MPV (1913): Monumenta Poloniae Vaticana. T. II. Acta camerae Apostolicae. Vol II. 1344-1374. Ed. J. Ptaśnik, Cracoviae

Literatura:

1. Callier E. (1892), Słów kilka o Czarnkowie z powodu siedemsetnego jubileuszu, przypadającego rzekomo na rok 1892, Poznań
2. Czarnków (1983a): Czarnków. Gród nad Notecią i kasztelania. Oprac. K. Górską-Gołaska. W: Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu. Część I. Zeszyt 2, s. 287-288
3. Czarnków (1983b): Czarnków. Miasto nad Notecią. Oprac. K. Górską-Gołaska. W: Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu. Część I. Zeszyt 2, s. 288-295
4. Czarnków (2005): Czarnków na dawnej pocztówce. Konsultacja historyczna: M. Fijałkowski, Czarnków
5. Dzieje Czarnkowa (1994): Kowal S., Olejnik K., Rutkowska M., Dzieje Czarnkowa na przestrzeni wieków, Czarnków
6. Górczak Z. (2002): Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.), Poznań
7. Gronkowski I.W. (1886): Opis dawniejszego kościoła kolegiackiego a dzisiejszego parafialnego w Czarnkowie jako też innych w obrębie parafii Czarnkowskiej dawniej i teraz znajdujących się kościołów filialnych i kaplic, Poznań
8. Gumowski M. (1932): Pieczęcie i herby miast wielkopolskich, Poznań
9. Hlebionek M. (2006): Kasztelania czarnkowska, Czarnków
10. Klemm J. (1893): Kurzgefasste Geschichte der Stadt Czarnikau zusammengestellt und der Zeitfolge nach geordnet von Julius Klemm Lehrer, Czarnikau
11. Klemm J. (1991): Krótka historia miasta Czarnkowa spisana na 700 lecie miasta. Przeł. D. i J. Kotulowie, Czarnków

12. Kozierowski S.D. (1935): Szematyzm historyczny ustrojów parafjalnych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej, Poznań
13. Otto K. (1938): Die Geschichte des Deutschtums in Czarnków (Czarnikau) und Umgebung, Posen
14. Pakulski J. (1982): Nałęczowie wielkopolscy w średniowieczu. Genealogia, uposażenie i rola polityczna w XII-XIV w., Warszawa-Poznań-Toruń
15. Raczyński E. (1843): Wspomnienia Wielkopolski to jest województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego. Tom 2, Poznań
16. Wielgosz Z. (2006): Pogranicze wielkopolsko-pomorskie we wczesnym średniowieczu. W: Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych. Red. H. Machajewski, J. Rola, Poznań
17. Wyrwa A.M. (2004): Wczesnośredniowieczne grody „limesu” nadnoteckiego. Zarys problemu. W: Ziemia nadnotecka wczoraj, dziś, jutro. Materiały z sesji naukowej odbytej w dniu 30 maja 2003 roku z okazji nadania Gimnazjum w Drawsku imienia „Ziemi Nadnoteckiej”. Red. A.M. Wyrwa, W. Gapski, Drawsko-Poznań
18. Wyrwa A.M. (2006): Czynniki związane z procesem formowania się grodów limesu nadnoteckiego we wczesnym średniowieczu. Stan i perspektywy badań. W: Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych. Red. H. Machajewski, J. Rola, Poznań
19. Zaganiaczyk M. (2000): Kościół pw. Św. Marii Magdaleny w Czarnkowie. Przewodnik, Czarnków

Plany, mapy, materiały turystyczne:

1. Czarnków (1994): Czarnków. Plan miasta. Mapa okolicy. Skala zmienna, Piła
2. Czarnków (1995): Czarnków. Folder reklamowy. Oprac. Urząd Miasta i Gminy w Czarnkowie, Bydgoszcz
3. Czarnków (1998): Czarnków. Folder reklamowy. Oprac. Urząd Miejski w Czarnkowie, Bydgoszcz
4. Czarnków (1999): Czarnków, Trzcianka i okolice. Oprac. K. i T. Mleczak, Głos Wielkopolski, sobota/niedziela, 4/5 września 1999
5. Mapa powiatu (1999): Mapa powiatu czarnkowsko-trzecieckiego. Skala 1:100000, Złocieniec
6. Mapa wód (2002): Mapa wód Okręg Nadnotecki PZW w Pile. Skala 1:250000, Piła

7. Powiat (2006): Powiat czarnkowsko-trzcianecki. Mapa turystyczna. Skala 1:70000, Poznań
8. Puszcza Notecka (2006): Puszcza Notecka. Mapa turystyczna. Skala 1:100000, Piła
9. Wielkopolska (2002): Wielkopolska północna. Mapa turystyczna. Skala 1:180000, Piła
10. Województwo (1993): Województwo pilskie. Mapa turystyki i biznesu. Skala 1:200000, Piła

MGR WOJCIECH NOWACKI

Instytut Historii UAM w Poznaniu

e-mail: woj.nowacki@gmail.com